

KİTABŞÜNASLIQ VƏ NƏŞRİYYAT İŞİ

Knyaz Aslan İlyas oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
Informasiya və sənəd menecmenti fakültəsinin
Redaksiya-Nəşriyyat işi kafedrasının müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
knyazaslan@bsu.edu.az
knyazaslan@gmail.com
Orcid id: 0000-0003-2710-3758

UDC 821.512.162

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN MİLLİ KİMLİYİ:
"XƏMSƏ"DƏ TÜRK ADI, TÜRK ANLAMI, TÜRK OBRAZLARI

Xülasə: Çoxsaylı elmi-nəzəri ədəbiyyat əsasında yazılmış bu məqalədə dahi Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvinin türk mənsubiyyətinə, türk dünyagörüşünə, türk fəlsəfi düşüncəsinə, türk ruhuna, türk mədəniyyətinə bağlılığı obyektiv şəkildə əsaslandırılmışdır. Məqalədə vurğulandığı kimi, Azərbaycanın yetirməsi olan Nizami Gəncəvi Şərq poeziyası ilə yanaşı, bütövlükdə dünya ədəbiyyatının nəhəng klassiki kimi şöhrət qazanmışdır.

Təəssüf ki, bir sıra tədqiqatçılar türk dünyasının dahi şairi Nizami Gəncəvinin yanlış olaraq İran ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Halbuki ustad sənətkar öz əsərlərini dövrün tələblərinə və ədəbi ənənələrə görə əsasən fars dilində yazmağa məcbur olsa da, bədii tefəkkürü, düşüncə tərz, milli zəkası, ifadə üslubu ilə Azərbaycan ədəbiyyatının misilsiz ədəbi simasıdır.

Həm müxtəlif dövrlərdə yaradılmış ədəbi və tarixi mənbələrin, həm də şairin əsərlərinin qədim əlyazma nüsxələrinin dərinəndən öyrənilməsi Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğunu sübuta yetirən elmi qənaətin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Nizami Gəncəvi "Pənc gənc" ("Beş xəzinə") adlandırdığı, sonralar isə katiblərin və təzkirəçilərin "Xəmsə" ("Beşlik") adı ilə tanıtdıqları əsərlərində özünün türk olması ilə fəxr etdiyini dəfələrlə bildirmişdir. O, qürurla bəyan edir ki, onun yeddi arxa dönəni türkdür. Şair "türk", "türklük", "Türküstan" sözlərini həqiqi və məcazi mənada, müxtəlif anlam və məqamlarda döndə-döndə iftixarla işlətməmişdir.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində çoxlu türk obrazları da yaratmış, onları vətənpərvər, mərd, cəsur, əməksevər, ağıllı, müdrik, hazırcavab, yaraşıqlı insanlar kimi məhəbbətlə tərənnüm etmişdir.

Açar sözlər: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, orta əsrlər İran ədəbiyyatı, fars poeziyası, Nizami Gəncəvi, "Pənc gənc" ("Beş xəzinə"), "Xəmsə" ("Beşlik"), Nizaminin türk mənsubiyyəti, Nizaminin türk qəhrəmanları.

Knyaz Aslan Ilyas oghlu

NATIONAL IDENTITY OF NIZAMI GANJAVI:
TURK'S NAME, TURK'S MEANING, TURK'S HEROES IN "KHAMSA"

Abstract: Nizami Ganjavi (Jamal ad-Dīn Abū Muḥammad Ilyās ibn-Yūsuf ibn-Zakkī Nizami Ganjavi; 1141 – 1209) was born in the Azerbaijani city of Ganja and lived here all his life. The city of Ganja, founded in the 7th century, until the 12th century was part of the feudal states of the dynasties of the Shirvanshahs, Sajids, Salarids, Ravvadids. Ganja was one of the capitals of the Seljuk state in the Middle Ages. We remind you that the state of the Seljuks (Great Seljuk Empire), formed during the conquest of the countries of the Near and Middle East by the Oghuz Turks, existed from 1037 to 1194. In the 11th century, the Great Seljuk Empire covered Central Asia, Iran, the Middle East, the Caucasus and Anatolia. In 1136 – 1225, the city of Ganja was one of the capitals of the Atabey (or Ildegizid) state, ruled by the Turkic dynasty.

This city became very famous as the most important commercial, artistic and cultural center of the Near and Middle East during the reign of Shams ad-Din Ildegiz (1136 – 1175), the first great Atabek of Azerbaijan, the founder of the Turkic Ildegizid dynasty.

This article, written on the basis of numerous scientific and theoretical literature, objectively substantiates the attachment of the great Azerbaijani poet and philosopher Nizami Ganjavi to Turkic identity, Turkic worldview, Turkic philosophical thought, Turkic spirit, Turkic culture. As noted in the article, along with oriental poetry, Nizami became famous as a giant classic of world literature in general.

Unfortunately, a number of researchers tried to portray the great poet of the Turkic world Nizami Ganjavi as a representative of Iranian literature. Although the artist was forced to write his works in Persian in accordance with the requirements of the time and literary traditions, he is an incomparable literary figure in Azerbaijani literature with his artistic thinking, national mind and style of expression.

An in-depth study of both literary and historical sources created in different periods, as well as ancient manuscripts of the poet's works, played an important role in strengthening the scientific conclusion that Nizami was an Azerbaijani poet.

In his poems "Pənc gənc" ("Five young people" – "Five treasures"), later called by the katibs and literary scholars "Xəmsə" ("Khamsa" – "Five"), Nizami repeatedly expressed pride in being a Turk. He proudly declares that seven of his patrons are Turks. The poet has repeatedly used the words "Turks", "Turkism", "Turkestan" in the literal and figurative sense, in different meanings and moments.

Nizami Ganjavi also created many Turkish images in his works and sang them with love as brave, smart, wise, witty and patriotic people.

Key words: classical Azerbaijani literature, medieval Iranian literature, Persian poetry, Nizami Ganjavi, "Panj Ganj" ("Five jewels"), "Khamsa" ("Five"), Turkic identity of Nizami, Turkic heroes Nizami.

Князь Аслан Ильяс оглу

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ:
ТУРКСКОЕ ИМЯ, ТУРКСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ, ТУРКСКИЕ ГЕРОИ В "ХАМСЕ"

Резюме: Низами Гянджеви (Джамаладдин Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф Низами Гянджеви; 1141-1209) родился в азербайджанском городе Гяндже, и прожил здесь всю свою жизнь. Город Гянджа, основанный еще в VII веке, до XII века входил в феодальные государства династий Ширваншахов, Саджидов, Саларидов, Раввадидов. Гянджа был одной из столиц государства Сельджукидов в средние века. Напоминаем, что государство Сельджукидов (Великая сельджукская империя), образованное в ходе завоевания стран Ближнего и Среднего Востока тюрками-огузами, просуществовало в период с 1037 по 1194 годы. В XI веке Великая сельджукская империя охватывала Среднюю Азию, Иран, Ближний Восток, Кавказ и Анатолию. В 1136 – 1225 годах город Гянджа был одной из столиц государства Атабеков (или Ильдегизидов), управляемое тюркской династией. Этот город стал очень известен как важнейший торговый, художественный и культурный центр Ближнего и Среднего Востока во время правления Шамс ад-Дином Ильдегизом (1136 – 1175 гг.), первого великого Атабека Азербайджана, основателя тюркской династии Ильдегизидов.

Эта статья, написанная на основе многочисленной научной и теоретической литературы, объективно обосновывает привязанность великого азербайджанского поэта и философа Низами Гянджеви к тюркской принадлежности, тюркскому мировоззрению, тюркской философской мысли, тюркскому духу, тюркской культуре. Как отмечается в статье, наряду с восточной поэзией, Низами прославился как гигантский классик мировой литературы в целом.

К сожалению, ряд исследователей пытались изобразить великого поэта тюркского мира Низами Гянджеви как представителя иранской литературы. Хотя художник был вынужден писать свои произведения на персидском языке в соответствии с требованиями времени и литературными традициями, он является несравненным литературным деятелем азербайджанской литературы с его художественным мышлением, национальным умом и стилем выражения. Углубленное изучение как литературных, так и исторических источников, созданных в разные периоды, а также древних рукописей произведений поэта сыграло важную роль в укреплении научного вывода о том, что Низами был азербайджанским поэтом.

В своих поэмах "Pənc gənc" ("Пять молодых людей" – "Пять сокровищ"), позже названных катибам и литературоведами "Xəmsə" ("Хамсе" – "Пятерица"), Низами неоднократно выражал гордость за то, что он турок. Он с гордостью заявляет, что семь его покровителей - турки. Поэт неоднократно употреблял слова "турки", "тюркизм", "Туркестан" в прямом и переносном смысле, в разных смыслах и моментах. Также Низами Гянджеви создал в своих произведениях множество тюркских образов и с любовью воспел их как храбрых, умных, мудрых, остроумных и патристичных людей.

Ключевые слова: классическая азербайджанская литература, средневековая иранская литература, персидская поэзия, Низами Гянджеви, "Пандж Гандж" ("Пять драгоценностей"), "Хамсе" ("Пятерица"), тюркская принадлежность Низами, тюркские герои Низами.

Giriş

Nizami Gəncəvi (*Cəmaləddin Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif Nizami Gəncəvi*; 1141-1209) orta əsrlərdə Azərbaycanın Gəncə şəhərində dünyaya gəlmiş, ömrü boyu burada yaşayıb-yaratmışdır.

VII əsrdə əsası qoyulmuş Gəncə şəhəri XII əsrə qədər Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər sülalələrinin feodal dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Orta əsrlərdə Oğuz türklərinin qurduğu Səlcuq dövlətinin paytaxtlarından biri də məhz Gəncə şəhəri idi. Xatırladıq ki, Səlcuq dövləti (*Böyük Səlcuq imperiyası*) 1037 – 1190-cı illərdə mövcud olmuşdur. XI əsrdə Böyük Səlcuq imperiyası Orta Asiya, İran, Yaxın Şərq, Qafqaz və Anadolu ərazilərini əhatə edirdi.

1136-1225-ci illərdə Gəncə şəhəri Türk sülaləsi Atabəylər (və ya *Eldənzilər, Eldəgezilər, İldənzilər*) dövlətinin paytaxtlarından biri olmuşdur. Bu şəhər Azərbaycanın I böyük atabəyi, Sülalənin əsasını qoymuş Şəmsəddin Eldənzinin hökuməti dövründə (1136 – 1175-ci illər) Yaxın və Orta Şərqdə ən mühüm ticarət, sənət, mədəniyyət mərkəzi kimi çox məşhurlaşmışdı.

Türk dünyasının dahi sənətkarı öz misilsiz əsərləri ilə söz sənətinin zirvəsinə ucalmış, ədəbiyyat aləmində əbədi şöhrət qazanmışdır.

Uzun illər ərzində bir sıra təzkirəçilər və alimlər Nizaminin fars dilində yazdığını əsas tutaraq onu İran ədəbiyyatının məşhur ədəbi siması kimi qəbul olunmasına ciddi cəhd göstərmiş, fars şairi olaraq tədqiq, təhlil, təqdim, təbliğ, tərənnüm etmişlər. Bir sıra fars ədəbiyyatçıları və fars təəssübkeşi olan qərb alimləri türk dünyasının dahi şairi Nizamini iranlılaşdırmaq, farslaşdırmaq üçün ardıcıl şəkildə qondarma tədqiqatlar aparmış, saxtakarlıqlarla, təhriflərlə dolu çoxlu naqis kitablar çap etdirmişlər.

Təəssüf ki, dahi sənətkarımızın yadlaşdırılmasına cəhdlər bu gün də səngimək bilmir. Onlar bilərəkdən belə bir tarixi faktın üstündən sükutla keçirlər ki, bir çox Şərq ölkələrində dövrün ictimai-siyasi iqtidarının tələblərinə, zamanın elmi-mədəni mühitinin ənənələrinə görə müəyyən müəlliflər məşhurlaşmaq naminə elmi əsərlərini əsasən ərəb dilində, ədəbi əsərlərini, o cümlədən poeziya nümunələrini fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Türkdilli ölkələrdə, o sırada Azərbaycanda türk dili orduda və məişətdə daha geniş istifadə olunurdu. Bu baxımdan Nizami Gəncəvi kimi qüdrətli bir söz sənətkarının öz əsərlərinin çoxunu farsca yazması onun etnik anlamda farslaşdırılmasına heç bir əsas vermir.

Fikrimizcə, akademik Teymur Kərimlinin elmi arqumentləri bu məsələyə tam aydınlıq gətirir. Alimin vurğuladığı kimi, analogi olaraq dünya ədəbiyyatı tarixində bir sıra məşhur simaların müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərə görə öz əsərlərini doğma ana dilində yox, yaşayıb-yaratdıqları dövrdə həmin bölgədə qəbul olunmuş və geniş yayılmış rəsmi dildə yazması ilə bağlı

çoxsaylı faktlar mövcuddur. Orta əsrlərdə uzun müddət Koreya, Yaponiya, Vyetnamda ədəbi dil kimi Çin dilindən, Qərbi Avropada latın dilindən, Yaxın və Orta Şərqdə isə ərəb dilindən istifadə edilmişdir. Hazırda bir çox xalqlar ədəbi dil olaraq ingilis, fransız, ispan, rus və başqa dilləri işlədirlər. Bu, heç də həmin alim və sənətkarların əsərlərini yazdıqları dilin etnik cəhətdən nümayəndəsi olmasına dəlilətdir. Bu baxımdan əsərlərinin müəyyən hissəsi bizə ərəb və ya fars dilində gəlib çatmış Davdağ, İsmayıl ibn Yəsar, Bəhmənyar Azərbaycanı, Xətib Təbrizi, Şühəvəddin Sührəvərdi, Xaqani Şirvani, Mücərrəddin Bəyləqani, Əbül-Üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və onlarla digər sənətkarların ərəb, yaxud fars şairi adlandırılması tamamilə məntiqsizdir [26, s. 12; 47].

1. Əsərlərini fars dilində yazan türkçü şair

1.1. Nizami Gəncəvinin milli kimliyi haqqında əcnəbi alimlərin rəyləri

Müxtəlif zamanlarda həm xarici ölkələrdə, həm də Azərbaycanda Nizami Gəncəvi irsində türklük məsələsi ciddi elmi araşdırmaların obyektinə çevrilmişdir. Bu yöndə dünya şərqşünaslığının nümayəndələrindən Cozef Hammer-Purgstall¹, Ceyms Atkinson², Horas Hayman Uilson³, Fridrix Pükert⁴, Frans Erdman⁵, İohann Şerr⁶, Vilhelm Baxer⁷, Aqafangel Krımski⁸, Yan Ripka⁹, Yevgeni Bertels¹⁰, Herbert Duda¹¹ və başqa mütəxəssislərin araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Görkəmli alimlər ciddi tədqiqatlar nəticəsində Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türk şairi olduğunu sübuta yetirmişlər. Bu elmi qənaətin möhkəmlənməsində orta əsrlərdən üzü bəri yaranmış çoxsaylı təzkirələr, ədəbi mənbələr, tarixi məxəzlərlə yanaşı, ustad şairin əsərlərinin ayrı-ayrı ölkələrin kitabxana və arxivlərində saxlanılan qədim əlyazma nüsxələrinin mətnşünaslıq baxımından müqayisəli şəkildə dərinlən öyrənilməsi də mühüm rol oynamışdır.

¹ Cozef Hammer-Purgstall – almanca: *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall* (1774 – 1856)

² Ceyms Atkinson – ingiliscə: *James Atkinson* (1780 – 1852)

³ Horas Hayman Uilson – ingiliscə: *Horace Hayman Wilson* (1786 – 1860)

⁴ Fridrix Pükert – almanca: *Friedrich Rückert* (1788 – 1866)

⁵ Frans Erdman – almanca: *Franz von Erdmann* (1793 – 1862)

⁶ İohann Şerr – almanca: *Johannes Scherr* (1817 – 1886)

⁷ Vilhelm Baxer – macarca: *Vilmos Bacher* (Liptószentmiklós) (1850 – 1913)

⁸ Aqafangel Krımski – rusca: *Агафангел (Агамангел) Ефимович (Юхумович) Крымский*; tatarca: *Aqafangel Efim Qırımlı* (1871 – 1942)

⁹ Yan Ripka – çexcə: *Jan Rypka* (1886 – 1968)

¹⁰ Yevgeni Bertels – rusca: *Евгений Эдгардович Бертельс* (1890 – 1957)

¹¹ Herbert Duda (almanca: *Herbert Wilhelm Duda*; 1900 – 1975)

Əslən Krım tatarı olan tarixçi, şərqşünas, Ukrayna Elmlər Akademiyasının təşkilatçılarından biri, akademik Aqafangel Krımski 1897-ci ildə *"Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğəti"*ndə¹ dərc etdirdiyi məqalədə (cild 41, səh. 58) Qərbi Avropa şərqşünaslarının təsiri ilə Nizami Gəncəvinin qeyd-şərtsiz İran ədəbiyyatına aid edir, *"Nizami ən yaxşı romantik fars şairidir"* hökmünü verir. Lakin sonralar şairin poetik üslubunu diqqətlə öyrənən A.Krımski əvvəlki yanlış fikrindən əl çəkərək Nizami Gəncəvinin Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi elan edir. Artıq *"İran tarixi"* kitabının xeyli dəyişdirilmiş və əlavələr edilmiş 1912-ci il nəşrində alim Nizami Gəncəvinin Azərbaycanla və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha sıx bağlayır. Bu əsərdə A.Krımski şairin milli kimliyindən açıq və birmənalı şəkildə danışır: *"Biz qətiyyətlə dərk etməli və etiraf etməliyik ki, azərbaycanlı Nizami, təbii ki, Azərbaycanın haqlı olaraq fəxr edə biləcəyi doğma Azərbaycan şairidir"* [34; 39, s. 18].

Nizamişünas alim Qəzənfər Əliyev də vurğuladığı kimi, *Nizaminin milli kimliyi, şairin yaradıcılıq irsinin doğma Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qırılmaz bağları haqqında akademik A.Krımskinin fikirlərinin təkamülü diqqətləyiqə görünür. A.Krımski bu düzgün nəticəyə çoxdan və böyük Azərbaycan şairinin yaradıcılığının dərin və hərtərəfli tədqiqi nəticəsində gəlmişdir* [34; 39, s. 19].

XX əsrin 20-ci illərində rus şərqşünası, qafqazşünas, akademik Nikolay Marr² Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin obrazını təhrif edən Şərq burjuva elminin müddəalarına qarşı çıxır, şairin etnik mənsubiyyətinə yenidən baxılması prosesində iştirak edir.

Akademik Nikolay Marrın oğlu, şərqşünas, şair Yuri Marr³ isə 1929-cu ildə Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu əsaslandırmaq üçün arqument kimi belə bir fikir söyləyir: *"Nizami Qafqazın özünükdür və onun poeziyasına İrandan çox Azərbaycanda daha böyük rəğbət bəslənir"* [38].

Görkəmli şərqşünas, professor Yevgeni Bertels 1930-cu illərdə yazdığı monoqrafiyada vurğulayır ki, *"Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri kultür irsində ən böyük sərvətlərdən biridir"* [21, s. 6].

Alim daha sonra öz mülahizələrini belə əsaslandırır: *"Nizami poemalarını səthi olaraq gözdən keçirməyimiz hər şeydən əvvəl bunların bir xarakter xüsusiyyətini tam qətiyyətlə göstərdi. Bu da Nizamini onun doğma Azərbaycanına qırılmaz surətdə başlayan əlaqədir... Bu çox mühüm bir hadisədir, çünki bu hadisə aydın göstərir ki, əsərlərinin dilinə baxmayaraq, Nizami doğma yurdu olan Azərbaycanla əlaqəsini aydın*

¹ Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğəti – rusca: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, ЭСБЕ

² Nikolay Marr – rusca: Николай Яковлевич Марр (1864 – 1934)

³ Yuri Marr – rusca: Юрий (Георгий) Николаевич Марр (1893 – 1935) русский поэт и учёный-востоковед, сын Николая Марра,

surətdə hiss edir. Qərribə burasıdır ki, Nizami həтта İskəndərin fəaliyyətini belə Azərbaycan torpağına köçürməyə çalışır. O, doğma yurdunun təbiət gözəlliyinin təsviri üzərində böyük həvəslə dayanır" [21, s. 139].

ABŞ-ın Berkli Kaliforniya Universitetinin professoru, tarixçi, tərcüməçi, etnoloq Yuri Slyozkin¹ xatırladır ki, 1934-cü ildə Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının I qurultayında çıxış edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü Nizamini *"Gəncəli türk"* adlandırmışdır [38].

Bu faktı tam aydınlaşdırmaq üçün apardığımız araşdırmalar zamanı müəyyənləşdirdik ki, 1934-cü il avqustun 17-dən sentyabrın 1-dək Moskvada keçirilən Sovet Yazıçıları I Qurultayında Azərbaycan ədəbiyyatını Məmməd Kazım Ələkbərli, Səməd Vurğun, Həsən Əbdül, Mehdi Hüseyn, Cəfər Cəbbarlı, Mixail Kamski, Salman Mümtaz, Əli Nazim, Süleyman Rüstəm, Əhməd Triniç və başqaları təmsil edirdi. Onlardan üç nəfəri – Məmməd Kazım Ələkbərli, Səməd Vurğun, Cəfər Cəbbarlı Sovet Yazıçıları İttifaqının idarə heyətinin üzvləri seçilmişdi.

Məmməd Kazım Ələkbərli Sovet Yazıçıları I Qurultayının 20 avqust 1934-cü ildə axşam keçirilən beşinci iclasında Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında geniş hesabat vermişdir. O, klassik ədəbiyyatdan danışarkən demişdir ki, *"səkkiz əsr əvvəl tarix səhnəsinə çıxan məşhur Şeyx Nizami Gəncənin yetirməsidir və bu günə qədər onun əsərləri öz əhəmiyyətini itirməmişdir. İnqilabdan əvvəlki dövrdə Gəncə sakini İlyas Nizamini iranlı hesab edirdilər. Həтта bir çox Avropa və Rusiya mütəxəssisləri yenə də onu səhvən fars saymaqda davam edirlər.*

Əlimizdə olan materiallardan yetərincə aydın olur ki, Nizami Gəncə türkdür, Gəncə şəhərində yaşayıb-yaratmış və orada da vəfat etmişdir. Onun məzarı da məhz orada tapılmışdır. Məzarı bərpası və şairin abidəsinin ucaldılması qərara alınmışdır" [43; 45].

Ukrayna şairi, tərcüməçi, SSRİ Dövlət mükafatı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, akademik Mikola Bajan² "Pravda" qəzetinin 3 aprel 1939-cu il tarixli nömrəsində çıxan məqaləsində Stalinlə görüşündəki söhbəti belə təsvir edir: *"Yoldaş Stalin Azərbaycan şairi Nizami haqqında danışdı, onun əsərlərindən sitat gətirdi, o, bu şairin sözləri ilə belə bir iddianın əsassızlığını puça çıxarmaq istəyirdi ki, deyirlər, qardaş Azərbaycan xalqının bu böyük şairi İran ədəbiyyatına verilməlidir, yalnız ona görə ki, guya o, şeirlərinin çoxunu İran (fars) dilində yazıb. Nizami öz poemalarında təsdiqləyir ki, o, İran (fars) dilinə müraciət etmək məcburiyyətində qalıb, ona görə ki, doğma xalqına ana dilində müraciət*

¹ Yuri Slyozkin – rusca: Юрий Львович Слезкин; ingiliscə: Yuri Slezkine (1956). XX əsrin əvvəllərində məşhurlaşan yazıçı Yuri Lvoviç Slyozkinin (1885 – 1947) nəvəsi, görkəmli amerikalı tarixçi Lev Yuryevich Slyozkinin (1920 – 2012) oğludur.

² Mikola Bajan – ukraynaca: Микола Платонович Бажан (1904 – 1983)

etməyə icazə verilmir. Yoldaş Stalin öz düşüncəsinin və erudisiyasının gücü ilə bəşər tarixinin yaratdığı hər şeyi özündə cəmləşdirən məhz həmin parçaları sitat gətirirdi" [38].

"Böyük Sovet Ensiklopediyası"nın¹ 1939-cu il nəşrində ilk dəfə olaraq tarixi həqiqət bərpa edildi və "Nizami Gəncəvi" adlı məqalədə o, "fars dilində yazmış Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri" kimi təqdim olundu [41].

Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Əməkdar incəsənət xadimi, arxeoloq, şərqşünas, akademik Boris Piotrovski² öz xatirələrində qeyd edir ki, "1941-ci ilin oktyabrında Leninqradın elmi müəssisələri böyük Azərbaycan şairi Nizaminin 800 illik yubileyini qeyd etdilər" [33].

Rus yazıçısı, şair, tərcüməçi, SSRİ Yazıçılar Ittifaqı sədrinin müavini, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Nikolay Tixonov³ "Pravda" qəzetinin 22 sentyabr 1947-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş "Nizami" məqaləsində yazırdı: "Məlumdur ki, Nizami öz poemalarını fars dilində yazmışdır. Bu faktndan Azərbaycan xalqının düşmənləri, burjuva tarixçiləri, İran millətçiləri Nizaminin guya öz vətəni Azərbaycanla heç bir əlaqəsinin olmaması, onun İran şairi kimi qələmə verilməsi üçün dəfələrlə istifadə etmişlər. Ancaq bu açıq-aşkar yalan heç kimi əldə bilmədi" [44].

1947-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilən yubiley tədbirlərində görkəmli rus yazıçısı, SSRİ Yazıçılar Ittifaqının baş katibi, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı Aleksandr Fadeyev⁴ Nizami Gəncəvinin "Azərbaycan xalqının ən böyük dahisi, bütün bəşəriyyətin dühəsi" adlandırmışdır [46].

Orta Asiya və İran, tacik və fars mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixi sahəsində sanballı araşdırmalar aparmış görkəmli şərqşünas, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, Tacikistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor İosif Braginski⁵ öz əsərlərində Nizami Gəncəvidən Azərbaycan şairi kimi bəhs edir. Alim yazır: "Fars dilində yazılmış humanist ədəbiyyatın inkişafının zirvəsi Ömər Xeyyamın (təxminən 1048 – 1122-ci ildən sonra) və Azərbaycan şairi Nizaminin (1141 – 1209) yaradıcılığı, xüsusən də onun "Beşlik" ("Xəmsə") əsəri olmuşdur" [42].

Abxaz əsilli gürcü tarixçisi, professor Georgi Ançabadze⁶ xüsusi vurğulayır ki, "Gürcü Şota Rustavelinin "Peləng dərisi geymiş cəngavər"

poeması və Azərbaycan şairi Nizaminin yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxilidir" [35].

SSRİ Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi "Feodalizm dövründə Zaqafqaziya xalqlarının mədəniyyəti" məcmuəsində qeyd olunur: "İki görkəmli Azərbaycan şairi – Nizami və Xaqani kralıca Tamara və Şota Rustavelinin böyük müasirləri idi" [40].

İran Ədəbiyyat və Dil Akademiyasının üzvü, professor Səid Nəfisi¹ təsdiqləyir ki, "Nizamidən türk ətri gəlir".

1.2. Nizaminin etnik kimliyi barədə Azərbaycan alimlərinin fikirləri

Azərbaycan tədqiqatçılarından Məmməd Əmin Rəsulzadə, Həmid Araslı, Qəzənfər Əliyev, Rüstəm Əliyev, Əliyar Səfərlı, Azadə Rüstəmov, Nüşabə Araslı, Teymur Kərimli, Nizami Cəfərov, Xədicə İskəndərli və başqa mütəxəssislər Nizaminin etnik kimliyi barədə sanballı araşdırmalar aparmış, tutarlı elmi qənaətlər formalaşdırmışlar.

XIX əsrin görkəmli maarifçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində dahi sənətkara həsr etdiyi "Həkim-i-mənəvi Şeyx Nizami Gəncəvi" adlı yığcam təqdimatında yazır: "O cənabın künyəsi və adı Əbu Məhəmməd Nizaməddin İlyas ibni-Yusif ibni-Müəyyəd olub, doğulduğu və öldüyü yer Gəncədir. Onun böyüklüyünü və fəzilətlərini söyləməkdən dil acizdir. Sözlərindən şairlik dərəcəsi və rəyi aşkardır. Zərifliyi, söz və söhbətlə məclis bəzəməkdə, ümumun rəyinə onun misli olmamışdır. Bütün şairlər onun ustalığını etiraf etmişdir" [19, s. 206].

Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi, məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Kəçərlı 1913-cü ildə tamamladığı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı üç cildlik əsərinin birinci cildindəki "Şeyx Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Nizami" adlı oçerkində şair haqqında müxtəlif mənbələrdən aldığı məlumatları ümumiləşdirmişdir: "Atəşkədəyi-Azəri"də² və Ş.Sami bəyin "Qamusül-ələm"ində³ Şeyx Nizaminin şəhri-Gəncədə anadan olması sərahətən yazılmışdır. Ədibi-şəhri Müsyö Şerr "Tarixi-ədəbiyyatı-ümumi" əsərində⁴ Şeyx Nizaminin Gəncədə təvəllüd etməsinə təsdiq edir. Bu cəhətə şair "Nizami Gəncəvi" deyilməklə mərufdur" [27, s. 100].

¹ Böyük Sovet Ensiklopediyası – rusca: Большая Советская Энциклопедия, БСЭ

² Boris Piotrovski – rusca: Борис Борисович Пиотровский (1908 – 1990)

³ Nikolay Tixonov – rusca: Никола́й Семёнович Тихонов (1896 – 1979)

⁴ Aleksandr Fadeyev – rusca: Алекса́ндр Алекса́ндрович Фадеев (1901 – 1956)

⁵ İosif Braginski – rusca: Израэли-Иосиф Самуилович Брагинский (1905, Баку – 1989, Москва)

⁶ Georgi Ançabadze – rusca: Гео́ргий Зурабович Анчабадзе (1949)

¹ Səid Nəfisi – farsca: سعید نفیسی (1895 – 1966)

² Azərbaycan antoloqu (təzkirəsi) və şairi Azər Bəydilinin (1722 – 1781) "Atəşkədəyi Azər" (Azərin od məbədi) biqrafik antologiyası.

³ Türk alimi Şəmsədin Saminin (1850 – 1904) "Qamusül-ələm: tarix və coğrafiya lüğəti" adlı altı cildlik lüğəti 1888-1889-cu illərdə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

⁴ Alman alimi İohan Şerrin (1817 – 1886) "Ümumi ədəbiyyat tarixi" ("Ön qədim dövrlərdən bu günə qədər ədəbiyyatın ümumi tarixi" – "Allgemeine Geschichte der Literatur von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart") əsəri (1851).

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Məmməd Əmin Rəsulzadə 1941-ci ildə qələmə aldığı, 1951-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi *"Azərbaycan şairi Nizami"* əsərində Nizami Gəncəvinin türk mənsubiyyətinə, türk dünyagörüşünə, türk dini-fəlsəfi düşüncəsinə, türk ruhuna, türk mədəniyyətinə, türk fəlsəfəsinə bağlılığını obyektiv şəkildə əsaslandırmışdır. O yazır ki, *Firdovsi İran millətçiliyinin ideoloqu, fars oğlu fars olduğu kimi, N.Gəncəvi də türk oğlu türk kimi bir Azərbaycan şairidir.*

Məmməd Əmin Rəsulzadənin qənaətinə görə: *"heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə "türk" məfumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir"* [29, s. 168].

Nizaminin türkcə və türklüyə məhəbbətindən bəhs edən Məmməd Əmin Rəsulzadə yazır ki, *"Hər halda türk məfhumuna hisslərində, duyumlarında, fikir və düşüncələrində bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına, gözəl ilə ucaya – türk, gözəllik ilə ucalığa – türklük, gözəllik və ucalıq diyənnə – Türkünün deyən bir şairə, yalnız farsca yazdığı üçün türk deməmək mümkündürmü? Əsla!!!"* [29, s. 176].

Məmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, dahi sənətkar öz ədəbi irsində "türk" sözünü həqiqi və məcazi mənada, müxtəlif anlam və məqamlarda isim və sifət kimi bol-bol işlətməmişdir. Onun qənaətinə görə, *"Nizami "türk" deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, döyüşçü, sərkərdə, bilici, ər, rəhbər və başçı nəzərdə tutur; "türklük" deyir – gözəllik, yaxşılıq, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, sərkərdəlik, başçılıq demək istəyir; "Türkünün" deyir – vəfa, doğruluq və istənilən yerə qovuşmaq (vüsəl) əzərdə tutur"* [29, s. 169].

1940-cı illərdən başlayaraq Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında araşdırmalar aparan, şairin türk olduğunu sübut edən görkəmli ədəbiyyatşünas, Əməkdar elm xadimi, akademik **Həmid Arslı** "Şairin həyatı", "Nizami Gəncəvi" və ayrı-ayrı tədqiqatlarında dahi sənətkarın öz irsinə əsaslanaraq onun türkcə düşünüb farsca yazdığını, əsərlərində türkcülük məzmununun üstün yer tutduğunu, xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olduğunu, Azərbaycan sözlərindən bol-bol istifadə etdiyini elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir. Alim yazır: *"Nizami əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır. Təsədüfi deyildir ki, farslar Nizami və Xaqani şeirlərindən danışanda "buye tork miayəd" ("bunlardan türk qoxusu gəlir") deyirlər"* [6; 7].

Nizamişünas alim, professor Rüstəm Əliyev yazır: *"Vaxtı ilə M.Ə.Rəsulzadə və başqaları tərəfindən Nizaminin əsərləri üzərində aparılan mükəmməl tədqiqatlar nəticəsində şairin milliyyəti müəyyənləşdirilmişdir. O, Gəncədə yaşamış Azərbaycan türküdür. Şairin Gəncə türklərinə mənsubluğu onunla müəyyənləşdirilmişdir ki,*

"Xəmsə"də işlənən türk sözləri azərbaycan ləhcəsində verilmişdir məsələn, "buncuq" əvəzinə "muncuq" kimi [24, s. 20].

Xalq şairi, akademik Səməd Vurğun xüsusi vurğulayır ki, *"Öz vətəninə, öz xalqına sadıq olan Nizami Şərq şəirində birincidir, çünki o öz böyüklüyü ilə yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Şərqi əhatə etmişdir... İran hökranlığı böyük şairin ən qiymətli, ən əziz şeyini – onun doğma ana dilini, öz doğma Azərbaycan dilində yazmaq hüququnu əlindən almışdır.*

Odur ki, Nizami öz vətəni, öz xalqı haqqında o amdan rəsmi dövlət dilində yazmağa məcbur olmuşdur. Lakin Nizaminin şairlik dühası o qədər yüksəlmişdir ki, hətta ona yad olan fars dilində yazmasına baxmayaraq uzun əsrlər boyunca yalnız Azərbaycan şeirinə deyik, bütün Şərq şeirinə də təsir etmişdir" [32, s. 137-138].

2. Nizami Gəncəvi türklər haqqında

2.1. "Sirlər xəzinəsi" dastanında türklük

Nizami *"Sirlər xəzinəsi"* əsərində türk anlayışı, türk düşüncəsi, türk inancı, türk etiqaı barədə dəfələrlə söz açır. Məsələn, *"Birinci xəlvət qəlbini tərbiyəsi"* hekayəsində şair yazır:

*"Türkcə [oxşar] yasəmən öz çadırını səhrada qurmuşdu,
[Çadırın] aycığı isə Sürəyyaya ucalmışdı...
Lalənin hindciyi və yasəmən türkü
[Elə bil biri] ərəb qarğası, o biri isə Yəmən Süheyl idi¹.*

[Sirlər xəzinəsi, 1981: s. 66].

Nizami burada yasəmən gülünün məcazi mənada türkcə bənəzədir. Deyir ki, yasəmən səhrada qurduğu möhtəşəm çadırın aпараты Sürəyya ulduzuna qədər ucalır. Maraqlıdır ki, şair ortası qara rəngli olan qırmızı laləni qarabəniz hindliyə, ağ yasəmən isə ağbəniz türkcə oxşadır, *"sanki biri ərəb qarğası, o biri Yəmən incisidir"* – deyir [Sirlər xəzinəsi, 1981: s. 171].

Professor Rüstəm Əliyevin izahına görə, *"lalənin bağrındakı hindliyə bənəzər qara qarğaya oxşayan ərəb, türkcə bənəz ağ yasəmən isə Yəmən parlaq Süheyl ulduzu"*dur [Sirlər xəzinəsi, 1981: s. 171].

¹ Qeyd. Nizami Gəncəvinin fikirlərinin daha anlaşqlı olması üçün bu məqalədə sitatlar Nizaminin əsərlərinin Azərbaycan dilinə filoloji tərcüməsində verilir. Bəzi parçaların filoloji tərcümələri ilə poetik tərcümələrinin yanaşı şəkilə təqdim olunması şairin fikirlərinin daha aydın, daha dolğun başa düşülməsinə xidmət edir.

Alimlərin fikrincə, *"Türk yasəməni"* ifadəsi Nizami Gəncəvinin ənənəvi məcazlarındandır və türkün qədim dövrlərdən əbədi bahar, təzəlik, paklıq rəmzi olduğuna işarədir.

Nizami Gəncəvi *"Sirlər xəzinəsi"* əsərindəki *"Qarı və Sultan Səncərn hekayəsi"*ndə bir qarının dili ilə hökmdarları türk adət-ənənələrinə, türk əxlaqına əməl etməyə çağırır, onları bəd əməllərdən çəkəndirməyə çalışır. Şair sərxoş dövlət məmurunun zülmünə üsyan edən bir qarını Səlcuqlar sülaləsinin son hökmdarı Sultan Səncərlə qarşılaşdırır:

Bir qarıya zülm etdilər, O da əl atdı və Səncərin ətəyini tutub dedi:
– Ey məlik, sənin qayğını mən az görmüşəm,
Lakin bütün ili səndən zülm görmüşəm...
...Ey şah, bundan da artıq bədbəxtlik olarmı?..
...Ölkənin işini nizama salan şah
Gərək rəiyyətin hüququna riayət etsin ki,
Hamı onun fərmanında yazılanlara baş əysin
və onu ürəkdən, candan sevsin...
Bütün aləmi alt-üst eləmişən,
Axı sən [şah] olalı nə hüner göstərmişən?
Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki, Məmləkətdə ədalət hakim oldu.
Sən isə zülmkar bəslədiyin üçün
Türk deyil, bir quldur hindlisən... [*Sirlər xəzinəsi*, 1981: s. 100-101].

Sonuncu dörd misranın orijinalı Nizami Gəncəvinin dilində belə səslənir:

Douleti torkan k boləndi gereft, Məmləkət əz dadpəsəndi gereft.
Çonke to bidadgəri pərvəri Tork nən hənduye qarətgəri.

Professor Rüstəm Əliyev bu parçanı sətri tərcümədə bu cür təqdim edir:

Türklərin dövləti (və səadəti) ona görə ucaldı ki,
Ölkəni ədalətlə, məhəbbətlə aldılar.
Sən zalımlığı bəslədiyin üçün
Türk deyil, qarətgər (qəsbkar) hindusan.

Şairin fikrincə, əgər türk hökmdarı ədalətsizdirsə, qanunu pozursa, deməli, o, türk deyil, sadəcə olaraq, özünü türk kimi qələmə verir [30, s. 26].

Beləliklə, Nizamini yadlaşdırmağa cəhd göstərənlərdən sual olunur: Türk düşüncəsinə, Türk mədəniyyətinə, Türk təəssübkeşliyinə malik olmayan bir şair yadelli hökmdarı Türk adət-ənənələrinə əməl

etməyə, Türk şöhrətini, Türk şərəfini qorumağa səsləyərmi? Ona Türk əxlaqına layiq olmayan pis işlərdən çəkəndirməyi məsləhət görəmi? Sırası bir Türk qadının dilindən Türk hökmdarını ağır sözlərlə ittiham edəmi? Qətiyyən yox!.. Deməli, öz xalqının rəiyyətinə, məmurunu, şahını mədəni, vicdanlı görmək istəyən Nizami bu hekayədə ədalətli Türklə quldur hindlini qarşılaşdırarkən məhz bu milli-mənəvi amildən çıxış edir.

2.2. "Xosrov və Şirin" dastanında türklük

Professor Rüstəm Əliyev qeyd edir ki, *"Xosrov və Şirin" poemasına yazdığı girişdə şair türklər arasında xüsusi bir təbəqəni "torkane-qələm"i, yəni "qələm türkləri"ni – türk şairlərini, "yazıcı türkləri" xüsusilə seçir. Nizami özü də "yazan türklərin" ən dahilələrindən biri idi və onun ecazkar qələmi dünya aləminə ölməz bədii söz abidələri bəxş etmişdir* [30, s. 28].

Fars düşüncəsindən çox-çox uzaq olan Nizami bu poemada Məhin Banunu *"Dərbənd dənizinin limanı yerləşən yerdə hökmdarlıq edən", "Ərrandan Ərmənədək"* bütün ərəziləri hökmündə saxlayan, *"şahlar nəslindən olan qadın hökmdar"* kimi göstərir.

O hökmdarın adı Şəmirədir, Şəmiranın mənası Məhin Banudur. İgidliyi kişilədən artıqdır. Böyükliyinə görə Məhin Banu adlandırılır

[*Xosrov və Şirin*, 1981: s. 62-63].

Nizami türk kökmdarı Məhin Banunun simasında ləyaqətli insan, ağıllı qadın, müdrik ana, ədalətli şah, cəsarətli sərkərdə obrazını təsvir etmişdir.

Şairin məhəbbətlə tərənnüm etdiyi Şirin obrazı, xüsusilə onun milliliyyəti barədə alimlər zaman-zaman bir-birinə zidd fikirlər söyləmişlər. Bəziləri onu xristianlaşdırmış, bizanslı, rumlu, yunan kimi qələmə vermiş, bəzi tarixçilər isə onu erməniləşdirməyə cəhd göstərmişlər.

Hələ 1950-ci illərin sonlarında "Xosrov və Şirin" dastanının ilk mənbələri haqqında geniş araşdırma aparən tədqiqatçı alim Qəzənfər Əliyev dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olan bəzi mübahisəli mülahizələr söyləyir. Nizamının haqlı olaraq "Ərmən" kimi işlətdiyi coğrafi adı təəssüf ki, o da bəzi alimlər kimi dövrün ideoloji qəliblərinin təsiri ilə qondarma "Ermənistan" ərəzisi kimi təqdim edir. Alim eyni zamanda Şirinin milli kimliyi məsələsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı konkret fikir söyləməyə tərəddüdlə yanaşır. Alim yazır: *"Nizamının əsərində Şirin Ermənistan (? – K.A.) ilə xalası Məhin Banu (Şəmirə) vasitəsilə bağlıdır. Məhin Banu dövlətinin paytaxtı qədim Azərbaycan şəhəri Bərdədir. Nizami Məhin Banunun dövlətini nəzərə*

alaraq "Aran" və "Ərmən" (Ermənistan (? – K.A.)) sözlərini şahın bu ölkələrdən birində olması ilə əlaqədar olaraq işlədir" [22, s. 139].

Alim onu da xüsusi vurğulayır ki, "Nizami öz əsərinin sevimli qəhrəmanı Şirini bir Azərbaycan qadını kimi təsvir etmişdir" [22, s. 139]. Əlbəttə, poemanı oxuyan hər bir kəs üçün aydındır ki, Nizami Şirini Qafqaz gözəli, Bərdə şahzadəsi, türk qızı kimi qələmə alır. Şirin özünün türk olduğunu və türklüyü ilə qürur duyduğunu onu görmək üçün qəsrinə gələn Xosrova açıq-aydın şəkildə bu cür bildirir:

Sən tacdar olduğundan, Şahlıq taxtında əyləşmişən.
Mən sənin eşqindən əfqan edirəm,
Hindu kimi damında gözetçiyəm.
Xidmətində türklər olan cahən hökmdarlarının
Damında bir hindu keşik çəkər.
Mən o qaragözlü türkəm ki, bu damda adım
Sənin ağ kənin olubdur [Xosrov və Şirin, 1981: s. 238].

Şirinin öz türklüyünü iftixarla söyləməsini şair əsərdə müxtəlif bədii ifadə vasitələri ilə dənə-dənə bildirir. Məsələn, Şirin Xosrova belə deyir:

Hələ hindulərim atəşpərəstdir,
Hələ gözlərim sərxoş türklər kimidir...
...Qəmzəm ilə könül ovlayan türk olsam da,
Öpüşlə könül oxşamağı da bacarıram...
Gözlərə o qədər nur saçmışam ki,
Türklərdə dar gözlük daha qalmamış
[Xosrov və Şirin, 1981: s. 244-245].

Məhin Banu gözəllər gözəli Şirinə öyüd verərək fars şahzadəsi Xosrovun şirin sözlərinə aldanmamağı, başına gələ biləcək rüsvayçılıqdan qaçmağı, türk qadınının şərəfini qorumağı tövsiyə edir:

Şirinə dedi: "Ey gözümün işığı,
Sən tək mənim deyil, bütün gözəllərin sultanısan...
Sənin bir nəzər yüz şahlıq mülkünə dəyər,
Sənin bir tükün aydan bəliqədək [olan varlıqdan üstündür]...
...Sən qapısı möhürlü bir xəzinəsen,
Dünyanın yaxşı-pisini sınaşamısan [Xosrov və Şirin, 1981: s. 115].

Maraqlıdır ki, Məhin Banu qardaşı qızı Şirinə Xosrovun yüksək əsil-nəşəbi qarşısında alçalmamağı tapşırır, öz mənliliyini uca tutması üçün kökünü, kimliyini, mənşeyini belə xatırladır:

Səni vəfali və namuslu görsə,
El qaydası ilə gəlib səni məndən istər...
...O aydırsa, biz də günəşik,
O, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq [Xosrov və Şirin, 1981: s. 116].

Yada salaq ki, Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin qəhrəmanlarından biri kimi tanınan əfsanəvi Keyxosrov qədim İran padşahlarından Keylər sülaləsinin hökmdarı olmuşdur. Məşhur Əfrasiyab isə Alp Ər Tonqa adı ilə şöhrətlənmiş əfsanəvi türk xaqanıdır. "Alp" sözü "igid", "qəhrəman", "bahadır", "ər" sözü "erkek adam", "tonğa" sözü "bəbir" deməkdir.

Nizaminin hökmdar Məhin Banunun dilindən türklərin kökünü ulu Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab) ilə, divanı etiqadını isə Günəşə sitayişlə bağlaması, türklərin tarixdə Alp Ər Tonqa kimi şöhrətli hökmdarının olmasını iftixarla vurğulaması da dahi sənətkarın milli mənşeyini birbaşa təsdiqləyən fakt sayılmalıdır.

Professor Qulamhüseyn Beqdeli yazır: "Klassik ədəbiyyatda çox vaxt ay oğlan və günəş qız simvolu olduğu kimi, Əfrasiyab türklüyü, Keyxosrov isə iranlılığı təmsil edir. "Şahnamə" əsərində də belədir. Beləliklə, Nizami Məhin Banu və Şirinin mənşə etibarilə türk olduqlarını göstərir. Nizami Şirini həmişə özünü bir türk kimi təqdim edir" [20, s. 89].

Alim vurğulayır ki, "klassik ədəbiyyatda Çin adı çəkiləndə Türküstan nəzərdə tutulur. Nizami də həmişə Şirinin geyim və örpəklərindən danışanda, onun necə geyinib bəzənməsindən söz açanda çinlilər kimi (yəni türklər) geyinib bəzənməsinə işarə edir. Bu da şairin fikrincə Şirinin türk mənşəli xalqlara mənsub olduğunu göstərmək deməkdir" [20, s. 89].

Başqa bir məqam: "Xosrov və Şirin" poemasının sonunda Nizami dərin kədər içində Şirinin ölüm səhnəsinin təsvirini verərək onu vaxtsız itirdiyi ömür-gün yoldaşı Afaqla müqayisə edir. O, öz türklüyünə tapınan, "cavan ikən gül kimi solub bada gedən" Afaqını xatırlayır, sehvə-sehvə yaratdığı ədəbi qadın qəhrəmanı Şirinə ilahi bir səmimiyyətlə acı göz yaşları axıdır:

Sən ibrətlə oxu bu əfsanəni, Elə zənn etmə ki, əfsanə oxuyursan.
Bu dastanı oxuyub gərək göz yaşı tökəsən,
Şirinin [qəbrinə] acı güləb səpəsən.
Ona görə ki, o az ömürlü, Cavan ikən gül kimi [solub] bada getdi.
Mənim qıpçaq bütüm kimi yerisi yüngül idi,
Sanki elə mənim Afaqımın özü idi.
O, ağıllı, kamallı, gözəl, xoşqədəm [bir qız idi].
Dərbənd hökmdarı mənə göndərmişdi... [Xosrov və Şirin, 1981: s. 331].

Nizami "türküm" dediyi Afaqdan yadigar qalan oğlu Məhəmmədi "türkzadə" (türk oğlu, türk balası) adlandırır. Bir qayda olaraq ata adına artırılan "zadə" sözündən də bellidir ki, doğma övladına "türkzadə" deyərəkən

Nizami oğlunun türk qızından doğulduğunu deyil, ilk növbədə özünün türk olduğunu bir daha bildirir. Şair yazır:

[Afaq] Türklər kimi köçməyə möhtac olanda
Evimi türk kimi talan elədi.
Türküm çadırımdan köçüb getdisə,
İlahi, türkdadəmi sən özün saxla!¹ [Xosrov və Şirin, 1981: s. 331].

2.3. "Leyli və Məcnun" dastanında türklük

Nizami Gəncəviyə "Leyli və Məcnun" mövzusunda məsnəvi yazmağı Şirvanşah I Axsitan sifariş vermişdi.

Şərqsünas alim Yevgeni Bertels qeyd edir ki, Nizami Gəncəvi 1188-ci il sentyabr ayının 24-də bitirdiyi "Leyli və Məcnun" əsərini türk dilində yazmaq istəyirmiş. Lakin Axsitan şairə göndərdiyi məktubda ondan əsəri türk dilində deyil, fars dilində yazmağı tələb edir:

Bir gün şadlıq və səadətə Keyqubad [şahana] sevincindəydim.
Hilali qaşlarım açılmış, Nizami "Divanı" [qarşıma] qoyulmuşdu.
...Bu zaman qasid gəlib çatdı, Şah həzrətlərinin əmrini gətirdi.
Öz gözəl xətti ilə mənə yazılmış Son dərəcə gözəl on-on beş sətir vardı...
...O yazırdı ey qulluq halqasına məhrəm! Nüyanın sehrkar şairi Nizami!..
...İstəyirəm ki, Məcnun eşqi xatirinə Səadətdəki inci kimi bir söz deyəsən.
Bacarsan, bakirə Leyli kimi iki-üç bakirə söz deyəsən.
Fars və ərəb dili bəzəyi ilə Bu təzə gəlini bəzəyəsən!
Bilirsən ki, mən söz sərrafıyam, Təzə beytləri köhnəsindən ayıra bilərəm.
[Madam ki,] ondan on vurmaqda, [xalis qızıl] məharətin var,
Onda beş vurmağı [qarıxıq qızıl] boşla!
Bir bax gör ki, təfəkkür mücrüsündən Kimin həmayilinə inci düzürsən!
Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil,
Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil" [Leyli və Məcnun, 1981: s. 35].

Yeri gəlmişkən, akademik Aqafangel Krımski "*Nizami və onun müasirləri*" əsərində şairin bu misralarının Azərbaycan və rus dillərinə bədii cəhətdən dəqiq tərcümə olunmadığını, sərbəstliyə yol verildiyini, bunun tarixə münasibətdə böyük məsuliyyət tələb etdiyini vurğulamışdır. Alimin özü Nizaminin həmin misraların ruscaya bu cür hərfi tərcümə edir:

¹ Rəsul Rza həmin hissəni bu cür bədii tərcümə etmişdir:
*Türklərtək olmuşdu bir köçə möhtac,
Türklərtək eylədi yurdumu tarac.
O türkümlə getdisə bir gün çadırdan,
Saxla türkdadəmi sən, ey Yaradan!* [Xosrov və Şirin, 2021: s. 273].

Верность наша не отличается тюркскими свойствами,
(Потому) слова на тюркский лад не подобают нам [37, с. 90].

Həmin beyt Azərbaycan dilində belə səslənir:

Bizim sədaqətimiz türk xüsusiyyətləri ilə seçilmir,
Ona görə də türk ahəngində olan sözlər bizə uyğun deyil.

Akademik Aqafangel Krımskinin məlumatına görə, professor Yevgeni Bertels də həmin iki misrını ətrafı şəklində təhlil edərək bu qənaətə gəlir ki, Axsitanın Nizamiyə göndərdiyi məktubun kontekstində onlar tamamilə yersiz görünür və ona görə də sonradan əlavə olunmuş interpolasiya (qondarma) hesab olunmalıdır. Nizaminin həmin misraları o cür yazdığına Yevgeni Bertels şübhə ilə yanaşdığını bildirir. O, "Nizami və Füzuli" əsərində "Leyli və Məcnun" poemasının ən qədim əlyazma nüsxələrindən birinə əsaslanaraq qeyd edir ki, həmin iki sətir elə poetik tərtibatda verilmişdir ki, dahi Nizami çətin ki, onları o cür yazsa bilərdi [37, c. 90].

Beləliklə, Axsitanın şairə göndərdiyi məktubdakı tələbinə görə Nizami çıxılmaz vəziyyətdə qaldığını əsərdə belə izah edir:

Elə ki şahın halqası qulağıma keçirildi
[şahın məni öz qulu saydığını bildim],
Huşum ürəkdən beynimə vurdu.
Nə həddim var idi ki, əmrədən boyun qaçıram?
Nə gözüm görürdü ki, xəzinəyə yol tapam.
Ömrümün süslüyü, halımın zəifliyindən
Başımı itirib nə edəcəyimi bilmədim.
Məhrəm bir adam yox idi ki, sirrimi deyim,
Bu əhvalatı açıb şərh edim" [Leyli və Məcnun, 1981: s. 37].

Axsitanın tələbi şairi qəzəbləndirsə də, oğlu Məhəmmədin israrı, xahişi, məsləhəti ilə ilə şahın təklifini qəbul edir, əsəri farsca yazmağa razılıq verir:

Oğlum Məhəmməd Nizami, Mənim qəlbimə can kimi əziz olan o,
Bu əmri (məktubu) ürək kimi əlində tutdu,
Kölgə kimi yanımda oturdu. Məhribanlıqla ayağımı öpüb [dedi]:
Ey asimanda şöhrəti ilə təbil döyən!
"Xosrov-Şirin"i ki yad etdin [yaratdın],
Xalqın könlünü nə qədər şad etdin.
Sən "Leyli-Məcnun"-u da deməlisən [yazmalısan] ki,
Qiymətli inci qoşalaşsın"

[Leyli və Məcnun, 1981: s. 36].

Professor Məmməd Mübariz Əlizadə bu məsələ ilə bağlı inandırıcı bir mülahizə söyləyir: *"Leyli və Məcnun" da isə söhbət açıq və aydın bir şəkildə əsərin dili haqqında gedir. Bu kiçik işarənin Nizami irsini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Buradakı misralar daha aydın bir şəkildə göstərir ki, Nizami iki dildə əsər yazarmış, öz ana dili olan türk (Azərbaycan) dilində və o zaman rəsmi dövlət və ədəbi dil sayılan fars dilində. Əks təqdirdə, Axsitan şah "bu təzə gəlini fars və ərəb bəzəyi ilə bəzə" tapşırğını şairə vermək ehtiyacını hiss etməzdi"* [18, s. 149].

Akademik Nizami Cəfərovun təbircə, *"Leyli və Məcnun" dastanının müqəddiməsində toxunduğu bu mühüm məqam dahi şair-mütəfəkkirin etnik türk mənsubiyyəti barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır* [51].

"Leyli və Məcnun" əsərində diqqəti cəlb edən daha incə bir məsələ isə Nizaminin öz ata-anası barədə məlumat verməsi ilə bağlıdır. Mütəxəssislərin fikrincə, şairin bəzi beytləri düzgün anlaşılmadığına və ya dastanın üzünü köçürən katiblər qərəzlə, yaxud qərəzsiz yanlışlığa yol verdiyinə görə müəyyən mübahisələrə və müzakirələrə yol açmışdır. Bu hər fərsu xüsusilə şairin anası ilə bağlı olan misralarda özünü daha qabarıq göstərir.

Nizami atası haqqında belə yazır:

Atam Yusif Zəki Müəyyəd oğlu
Babamın ənənəsi ilə (dünyadan) köçdüsə,
Dövrən [zəmanə] ilə necə bəhsə girişim? [Leyli və Məcnun, 1981: s. 53].

Səməd Vurğunun bədii tərcüməsində həmin misralar bu cür səslənir:

Atam Yusif ibni Zəki Müəyyid Babam tək dünyanı tərk edib getdi.
Dövrənin işidir nə etməliyəm, Nə üçün ağlayım, deyildir sitəm
[Leyli və Məcnun, 1983: s.67].

Atasının, babasının, bütünlüklə soykökünün, yeni yeddi arxa dönənin saf türk olması ilə bağlı Nizami belə deyir:

Mənim neçə atam (yeddi arxam) türk idi,
Bilikdə, ağilda hər biri qurd kimi idi.

Bəzi mənbələrdə verilən məlumata görə, Nizaminin ata babası Zəki Müəyyəd alim və ya şair olmuşdur [18, s. 106].

Şair dayısı haqqında isə belə məlumat verir:

Xacə Ömər ki, mənim dayım idi, Onun ölməsimənim bədbəxtliyimdi.
Bu tikənin [itkinin] acılığından
Naləm boğazımın yolunda boğuldu¹ (Leyli və Məcnun, 1981: s.54).

¹ Səməd Vurğunun bədii tərcüməsi belədir:

Şairin anasının etnik kimliyi ilə bağlı fikirləri belə ümumiləşdirmək olar:

- 1) Nizaminin anasının saf türk olduğunu təsdiqləyən alimlər;
- 2) Nizaminin anasının kürd olduğunu iddia edən alimlər;
- 3) Hər iki mülahizənin təsdiqindən və ya inkarından yayınaraq tərəddüd mövqeyində dayanan alimlər.

Öncə qeyd edək ki, ustad ədəbiyyatşünas Firdun bəy Köçərli *"Azərbaycan ədəbiyyatı"* kitabında belə bir qənaətə gəlir: *"...çox ehtimal var ki, Nizaminin anası gəncəli qızı olmuş ola"* [27, s. 100].

Əsərin filoloji tərcüməsində Məmməd Mübariz Əlizadə şairə aid edilən:

Gər maderi-mən Rəiseyi-qord,
Mader səfatane pişə-mən mord, -

beytini və ondan sonrakı beyti Azərbaycan dilinə belə çevirmişdir:

Əgər mənim kürd rəisəsi anam
Ana kimi qarşımda öldüsə,
Yalvararaq kimi imdada çağırım ki,
Onu [anamı] fəryadla mənim yanıma gətirsin?!¹

[Leyli və Məcnun, 1981: s. 54].

Məmməd Əmin Rəsulzadə *"Azərbaycan şairi Nizami"* adlı əsərində yazır: *"Nizami "nami-müstəar" deyilən götürmə bir addır, əski sözlə desək təxəllüsdür. Şairin əsl adı İlyasdır. Atası Müəyyəd oğlu Yusifdir. Anası, şairin özünün qeyd etdiyi kimi, "Rəiseyi Kürd" olub Gəncədə yaşamış Azərbaycan kürdlərindən olan bir ailənin qızı olmuşdur. Onun adı məlum deyil"* [29, s. 47].

Elə buradaca Məmməd Əmin Rəsulzadə belə bir məntiqli qeyd verir: *"Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən Vəhid Dəstgirdi "Rəise"ni Nizaminin anasının adı kimi qəbul etmişlər. Lakin həmin söz birləşməsinin*

Xacə Ömər dayım ölüb gedəndə,
Düşdüm müsibətə, belaya mən də.
Bu acı tikənin acılığından
Ahım boğazımda qurudu, inan (Leyli və Məcnun, 1983: s.68).

¹ Səməd Vurğunun bədii tərcüməsi:
Kürd qızı anam da bizi tərk etdi,
Bir ana qəlbiylə dünyadan getdi.
Nə qədər ağlayıb, yansa da ürək,
Anama dil verən varmıdır, görək? [Leyli və Məcnun, 1983: s.67].

tərkibindən göründüyü kimi və bizim qənaətimizcə o, şəxsi ad deyil, sadəcə olaraq bir tituldur, Kürd rəisəsi deməkdir. Ümumiyyətlə, "Rəisə" adlı qadın adı indiye qədər bizə rast gəlməyib. Burada "Rəisəyi Kürd" sözlərinin məntiqə daha uyğun mənası "kürd zadəşahi"dır. "Kürd rəisi" və ya "kürd rəisəsi" olmaq, heç də mütləq milliyət etibarlı ilə kürd olmalarını sübut etmir. Tarixdə məlum olan çoxlu misallar göstərir ki, kürd qəbilələrinə rəislik (başçılıq) etmiş türklər çox olmuşlar" [29, s. 47].

Bu mülahizəni müdafiə edən akademik Teymur Kərimlinin fikrincə, "Nizaminin avtobiografik materiallarla zəngin olan "Leyli və Məcnun" poemasında şair öz anasının kürd qızı olduğunu bildirmiş, "Xosrov və Şirin" poemasında isə özünü saf türk sözü ilə "ikdiş", yəni "metis" adlandırmışdır. Burada Nizami "sirkə" deyərək öz kürd anasını, "bal" deyərək isə türk atasını nəzərdə tutmuşdur" [26; 47].

Orta əsrlər klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı olan professor Əlyar Səfərlinin qənaəti isə belədir ki, "Nizami onun kürd olduğunu yox, igid olduğunu yazmışdır:

*Gər maderi-mən Rəisəyi-qord,
Mader səfatane pişə-mən mord.*

(Tərcüməsi:
Mənim anam igid Rəisə
Ana sifatında qarşımda öldü)...

Nizami anasının igidliyi ilə anasayağı ölməsini qarşılaşdıraraq təzad yaratmışdır".

Nizaminin anasının türk olması mülahizəsini təsdiqləyən tədqiqatçı Ənvər Börüşoy yazır: "qord//gord (igid) sözü "g" səsi tərkibində olan başqa kəlmələr kimi k şəklində yazılırdı. Elə buradan Nizamida yazılış forması "kord" olan kəlmənin oxunacağı şəkl "qord" olmalıdır. Ancaq bəzi ədəbiyyatçılar yazıldığı kimi, "kord" (kürd) tələffüz edərək sözün mənasının dəyişməsinə nəzər almadan tərcümə ediblər. Bu məsələdə öncə Nizaminin əsərində mənanı və sözlərin mətnədxili anamları nəzərə alınmalıdır. Yoxsa fonetik tərkibli kəlmələri (omograflar) əsasında təhlil etsək, avamlığa yol vermiş oluruq" [48].

Ənvər Börüşoy həmin misraların mənasının elmi tərcüməsini belə verir:

*"Mənim qord və ya kürd rəisəsi olan anam,
Bir (təbii və həqiqi) ana kimi mənim yanımda öldü.*

Bu kəlmə "kord" yazıldığı kimi kürd kimi oxunsa, bəs onda Nizami sonradan dedi ki "Mənim yanımda bir (təbii və həqiqi) ana kimi öldü"

ifadəsindən nəyi başa düşmək olar? Yəni bir kürd ana Nizaminin yanında bir ana kimi ölə bilməzdimi? Nizami kord (kürd) yox, qədim yazı ənənəsinə görə qord - qord (igid, cəsur) kimi bu kəlməni nəzərdə tutmuşdur və buradan da misranın mənası öncəkindən daha uyğun gəlir: "Mənim anamın elin bir qəhrəman və cəsarətli qadın rəisə (elin, tayfanın rəsi) olmasına baxmayaraq, mənim yanımda doğma və təbii bir ana kimi öldü". Bu, öncə verdiyimiz mənadan həqiqətə yaxındır. Ona görə də Nizami xatırladır ki, mənim anam bir igid qadın kimi (başçı) vəzifəsində olmasına baxmayaraq öz analıq vəzifəsini yerinə yetirə bilmişdir və Nizami də bu üzən deyir:

*Elin igid rəisəsi olmasına baxmayaraq,
Yanımda bir ana kimi öldü (can verdi).*

Bu məsələni belə yozmaq misrada mövcud kəlmələrin mənə vəhdəti ilə daha uyğun gəlir" [48].

Tədqiqatçı Ənvər Börüşoyun mülahizəsini biz də təsdiqləyirik ki, "Burada Nizami türkün Bozqurd əfsanəsindən asılı olaraq yaranan və xalq işrə birinin bilikli olduğunu "qurd kimi çox bilir" ifadəsi ilə çatdırmaq istəmişdir" [48].

Bütün bu mülahizələri incələyərək və ilk növbədə dahi şairimizin əsərlərindəki türk anlayışının mahiyyətinə vararaq belə bir qənaətə gəlirik ki, Nizami təhlil olunan misralarda anasının kürd olması barədə danışmış, bu türk qadının mətinliyini, mərdliyini xatırlayıb məyusluq keçirir. Bir sıra əlyazma nüsxələrində "qord" sözünün səhvən "kord" kimi yazılması və "kürd" kimi oxunması da şairin sözlərinə xələl gətirən katiblərin insafına yazılmalıdır.

Burada ayrıca vurğulamağı məqsəduyğun sayırıq ki, türklüyü ilə iftixar hissi keçirən Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" dastanında hətta ərəb Leylini və onun ətrafındakı qızları da dəfələrlə türk adlandırır.

2.4. "Yeddi gözəl" dastanında türklük

"Yeddi gözəl" dastanı Nizaminin türke və türklüyə sonsuz məhəbbət və ehtiramının bariz nümayəndəsidir. Bu əsərdə şairin yeddi ölkənin sırasında üç türk ölkəsini təsvir etməsi onun milli mənsubiyyəti və türk xalqına məhəbbəti haqqında aydın təsəvvür yaradır. Poemada ən yaxşı əhvalatları da şair məhz türk gözəllərinin dili ilə təqdim edir.

O, "Bəhrəmin şənbə günü qara günbəddə oturması və birinci iqlim padşahi qızının əfsanəsi"de yazır ki, Çin vilayətindəki bəzəkli cənnət bağında Türknaz adlı qənirsiz gözəl yaşayır. Gənc şahzadə Bəhram o gözəlin həsrəti ilə həmin məkana yola düşür. Onların arasında maraqlı bir dialoq olur. Türknaz onu görməyə gələn, adını soruşan şahzadə Bəhrama deyir:

*Mən nazənin bədən bir türkmə,
nazənin adım da Türknəzdir.*

Şahzadə isə ona belə cavab verir:

*Qəribədir, sənənin adın Türknəzdir,
Mənim də adım haman Türknəzdir.
Dur, türklər kimi yürüş edərkən... [Yeddi gözəl, 1983: s. 140].*

Türk qızı Türknəzi əsərdə təsvir etdiyi yeddi obrazın ən gözəli, ən zərif, ən ağıllısı, ən cəsarətli kimi canlandırması, bu türk pərisinin nurdan yaranmasını söyləməsi şairin türkə və türklüyə sonsuz məhəbbət və ehtiramının bariz nümunəsidir.

Əsərin əvvəlində yazdığı bu misralardan isə Nizaminin etnik mənsubiyyəti tam aydın olur:

*Tərkiyəm də in Həbəş naxərənd
Lacərəm duğbaye x'əş naxərənd.¹*

Həmin beytin sətri tərcüməsi belədir:

*Mənim türklüyümü Həbəşistanda almırlar,
Odur ki, mənim ləzzətli dovğamı yemirlər [Yeddi gözəl, 1983: s. 44].*

Professor Rüstəm Əliyev də bu beyti eyni mənada çevirmişdir:

*Mənim türklüyümü bu Həbəşistanda almırlar,
Odur ki, ləzzətli dovğa yemirlər [24, s. 24].*

Alim xüsusi vurğulayır: "Bütün nəşrlərə düşən və doğruluğu heç bir şübhə oyatmayan bu beyt hər şeydən əvvəl buna dəlalət edir ki, Nizami milliyyətçə türk (azərbaycanlı) idi" [24, s. 24].

Bu misralardan Nizaminin etnik mənsubiyyəti tam aydın olur. Şair farslıqım və ya kürdlüyüm deyil, türklüyüm deyir.

Nizamişünas alim, professor Rüstəm Əliyev həmin beytin izahını belə verir: "mənim türk kimi gözəl, ağıl əsərlərimi və özümün türk

¹ Məmməd Rahimin bədii tərcüməsi:

*Almaz türklüyümü Həbəş ölkəsi,
Olmuş xoş dovğadan məhrum cümləsi [Xəmsə, 2021: s. 442].*

(azərbaycanlı) olduğumu qaralığ rəmzi olan Həbəşistana bənzər bu cəhəllət ölkəsində qəbul etmirlər, almırlar. Türklərin milli xəbəsi olan ləzzətli dovğamı yemirlər, şirin və dadlı əsərlərimi oxumurlar" [Xəmsə, 2021: s. 549].

Yeri gəlmişkən, Xalq şairi, akademik Səməd Vurğun 1940-cı ildə Nizami və Nəvai yubiley komitələrinin iclasında çıxışı zamanı bu misraların sətri tərcüməsini bu cür ifadə edir: "Mənim türk olmağım kimə xoş gəlmirsə, yəqin ki, o, türklərin dovğasının dadını bilmir"

2.5. "İskəndərnamə" dastanında türklük

Nizami "İskəndərnamə" poemasında türk xalqlarının qədimliyi, həyat tərz, dünyagörüşü, mədəniyyəti, inancı, adət-ənənəsi və s. haqqında məhəbbətlə söz açır. Ədəbiyyatşünasların qənaətinə görə, şairin bu əsəri yazmaqda məqsədi yalnız türk dünyasının bir hissəsi olan Qıpçaq ellərinə yürüşə çıxan Makedoniyalı İskəndərin təmsalında adil hökmdar, ədalətli cəmiyyət təsvir etmək deyildi. Şair həm də türklərin Azərbaycanda, Qafqaz və Orta Asiya ellərində yaşayan qədim xalq olduğunu sübuta yetirmək istəyirdi.

Nizamişünas Əli Abbasovun qeyd etdiyi kimi, bu poemanın təxminən üçdə bir hissəsi türk həyatının təsvirinə aiddir. Əsərdə qüdrətli türk imperiyası, Çin Türküstanı, Çin xaqanı ilə İskəndərin münasibətləri, Çin və Rum nəqqaşlarının yarişi, İskəndərin Qıpçaq türk qadınlarının adətləri haqqında epizodu, çinli türk kənzin qəhrəmanlığının və Afaq adlı qıpçaq (türk) qızın ölümünün təsviri və s. Nizaminin bu poemayı yazarkən türk mənbələrindən istifadə etdiyini söyləməyə əsas verir [5, s. 58].

Şair yazır ki, İskəndər "Axırda Səqlab çölünə gəlib yetişdi, Bu şöldə çoxlu Qıpçaq eli gördü". Burada Qıpçaq qadınlarının üzünə açıq, örtüksüz gəzdirdiyi, kişilərdən qaçmadığını gören İskəndər ordusundakı "tamarzı, subay əsgərlərin bu gözəllərə həmləsindən" ehtiyatlanaraq "Qıpçaq başçıların yanına çağırırdı. Onlara şahana hörmət göstərdi, Öz şərəfilə onların başını ucaldı. Qıpçaq qocalarına üstüörtülü dedi: "Qadınlar üzünü örtmə yaxşıdır" [İskəndərnamə, 1983: s. 307].

Lakin Qıpçaq ağsaqqalları şahın təklifinə razı olmur. İskəndərə izah edirlər ki, onlar adət-ənənələrini dəyişə bilməzlər: "Həmin yolları ayrı-üyrü olan çöllülər Şahın sözlərini bir-bir dinləyincə Bu işdə hökmenə baş əymədilər. Çünki öz adətlərinə sadıq qaldılar. Baş əyib dedilər: "Biz bəndəyik, Şahın fərmanına həmişə hazırıq. Lakin üzünü örtmək əmr ilə olmaz, çünki qıpçağın xislətində belə adət yoxdur. Əgər sənənin adətin – üzünü bağlamaqdırsa, Bizim adətimizlə – gərək gözünü qapansın! Madam ki, yad üzə baxmaq yaxşıdır, Cinayət üzündə deyil, baxan gözəldir... Bəli, bizim hamımız şahı tabeyik, Lakin öz adətimizdən heç vaxt keçmərik" [İskəndərnamə, 1983: s. 308].

Bununla belə, Makedoniyalı Fateh İskəndər Qıpçaq türklərinə hiylə işlətməklə istəyinə çatır: müdrik bir hökminin məsləhəti ilə *"qara rəngli, xara daşdan utancaq bir gözəl heykəli"* düzəldir. *"Onun üzünə ağ marmərdən bir çadra saldı... Ondakı utancaqlığı görəndə hər qadın Həya edərək öz üzünü örtməyə başladı"* [İskəndərnamə, 1983: s. 309].

Professor Məmməd Mübariz Əlizadənin yazdığı kimi, vətənpərvər şair "İskəndərnamə" poemasında qədim Bərdə (Hərüm) ölkəsinin hökmdarı olan Azərbaycan türk qızı Nüşabəni tovuz kimi gözəl, ahu kimi çəvik, mələk təbiətli, ağıllı, iradəli, həyalı, namuslu bir obraz kimi təsvir edir: *"Bu qədim xəzinənin gözətçisi Hakim qadındır ki, adı Nüşabə, ilboyu işi işrət, nuş və cam ilə idi. Gözəllikdə tavus quşu idi, özü də erkək tavus quşu kimi, Eybsizlikdə dişi ahu kimi idi. Əqli mətin, ürəyi aşiq, sözü şirin. Mələk tinətli, müdrik insan xasiyyəti idi"* [İskəndərnamə, 1983: s. 200].

"Nüşabənin mərdliyini, zəkasını və dövlət işlərini görəndə İskəndər qadınlar haqqında söylənilən əfsanələri xatırlayır, təəssüflənir və "belə bir bacarıq sahibi olan qadına mələklər afərin desə yeri var" deyir" [18, s. 184].

Bərdəyə gələn və Nüşabə ilə görüşüb söhbətləşən İskəndər Bu türk hökmdarın ağıllı, mərdliyinə, müdrikliyinə heyran qalaraq belə bir etiraf edir:

"Ey qadınlar padşahi, Sən gücdə, bacarıqda şir kişilərdən də irəliləsən... Min afərin olsun ağıllı qadına ki, Bizə mərdliyin yolunu göstərir" [İskəndərnamə, 1983: s. 213].

İskəndər surətindən bəhs edən professor Yevgeni Bertels yazır: *"Nizami keyqubadların, keyxosrovarın qədim qalalarını deyil, öz doğma Azərbaycanını təsvir etmişdir"* [21].

Nizami Gəncəvi yazır:

*Xəzər dağından Çin suyuna qədər
Türklərlə doludur bütün bu yerlər.*

O, bununla qədim zamanlardan Azərbaycanın türk torpağı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Digər tərəfdən, şair həmin dövrdə "xəzərlər" adlı türk etnosunun mövcudluğunu göstərmək məqsədilə "Xəzər dağı" ifadəsini işlədir. Bununla yanaşı, əsərdən aydın olur ki, İskəndərin qoşununda türk əsgərlər olduğu kimi, rusların da qoşununda Xəzran (yəni Xəzərlər) ölkəsindən ölkəsi gəlmiş "xəzərlər" adlı türk tayfaları var:

*Qarşıda bənizi qırmızı ruslar
Məcusun atəşi kimi parıldar.
Sağ qolu bəzəmiş Xəzran dəstəsi,
Soldan da ucalır Burtasın səsi.*

Poemada şairin *"türk ölkəsi", "türk əhalisi", "türk yurdu"* mənasında *"Xəzran", "Xəzər", "Xəzərli", "Xəzərlər", "Xəzər dağı"* anlayışlarını bol-bol işlətməsi də onun milli kimliyi ilə bağlıdır.

Nizami özünün möhtəşəm ədəbi qəhrəmanı Makedoniyalı İskəndəri *"Rum papaqlı türk"* adlandırır, onu bədii təxəyyülünün gücü ilə Azərbaycana gətirir, Bərdə hökmdarı Nüşabənin qarşısında baş əyməyə məcbur edir. Şair xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirən İskəndəri həmişə türklərin tərəfində göstərir ki, bu da onun öz xalqına məhəbbətini təsdiqləyən faktlardandır.

3. Nizami Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycan (türk) sözləri

Nizami Gəncəvinin əsərləri Azərbaycan (türk) sözləri ilə zəngindir. Təəssüf ki, şairin əsərlərinin dil lüğəti hazırlanmadığına görə bu faktik materialın tədqiqinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Üstəlik onun yaradıcılığında bol-bol rast gəlinən, sırf türk milli mədəniyyətinin, türk mənəvi keyfiyyətlərinin, türk təfəkkürünün bəhrəsi olan atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər də yetərincə araşdırılmamışdır. Halbuki Nizaminin dilində ana sözlərimizin tədqiqi şairin milli kimliyinin təsdiqi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nizami Gəncəvi əsərləri üzərində tədqiqat aparan Məmməd Əmin Rəsulzadə 40-a yaxın sözün təhlil etmiş, onları fars dilində işlədilən beytlərin içərisində araşdıraraq tərcümə variantlarını da vermişdir. O, həmin sözləri əsərin "Əlavələr" hissəsində yerləşdirərək belə bir izahat yazmışdır: *"Nizaminin şeirlərində bir çox türk sözləri vardır. "Xəmsə"ni bu baxımdan xüsusi araşdırmadıq. Yalnız rast gəldiklərimizi nümunə olsun deyək, qismən qeyd etdik"* (29, s. 263-268).

Akademik Həmid Araslı "Xəmsə"də 100-ə qədər türk sözü tapmış, Azərbaycan atalar sözlərindən istifadə olunduğunu müəyyənləşdirmişdir.

Alimin qızı, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nüşabə Araslı Nizamişünaslıq istiqamətində sanballı araşdırmalar aparmış, *"Nizami və türk ədəbiyyatı"* (1980), *"Nizaminin poetikası"* (2004) kimi dəyərli monoqrafiyalar nəşr etdirmişdir.

Nizamişünas alim Cahan Ağamirovun *"Nizami yaradıcılığında işlədilən türk sözləri və Azərbaycan zərbi-məsəlləri"* (2005) və *"Nizami və türklük"* (2008) monoqrafiyaları isə Həmid Araslının təməli qoyduğu elmi işinin davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Cahan Ağamirov "Xəmsə"də işlənmiş 120-dən də çox türk sözünün siyahısını vermişdir.

2021-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda *"Nizami Gəncəvinin əsərlərində türkizmlər"* mövzusunda onlayn elmi sessiyada Nizami Gəncəvi yaradıcılığında 1000-ə yaxın türk sözünün işlədilməsi, şairin Mahmud Kəşgəridən bəhrələnməsi barədə fikirlər səsləndirilmişdir.

Nizami Gəncəvi *alaçuq (alaçıq, dəyə), beyrəq (bayraq), səncəq (sancaq – bayraq; yaylaq, vilayət, el), bel, bilək, çadır, çirkin, dağ, dolma,*

ekdəş (ögdəş, anabir qardaşlar), çalış, xan, xatun, ələk, iylaq (yaylaq), gərdək, qışlaq, köç, kömək, qılavuz (bələdçi), qırmızı, muncuq, ozan, süvari (döyüşçü), tapança, tutmac (undan hazırlanan yemək), tutuq (örtük, perdə), toz, uşaq və s. kimi sırf türk sözlərini əsərlərində ustalıqla işləmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərində rast gəlinən türk sözləri qədim zamanlardan Azərbaycan türk dilində ifadə vasitələri kimi işlənmişdir. Ona görə də həmin sözlərin bir çoxuna qədim dil mətnləri əsasında tərtib edilmiş lüğətlərdə də rast gəlmək mümkündür. Şairin işlətdiyi sözlərin bir qismi köhnələrək dilin işlək fondundan çıxsada, bəziləri bu gün də fəal şəkildə istifadə olunur. Nizami Gəncəvinin millili kimiyini, etnik mənsubiyyətini, Azərbaycanla bağlılığını konkret, dəqiq, aydın faktlarla canlandırmaq baxımından bu nümunələri dah ətraflı şəkildə müəyyənləşdirib üzə çıxarmaq, onları təhlilə cəlb etmək məqsəduyğun olar.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 27 sentyabr 2021-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasındakı çıxışında maraqlı bir məqama toxunaraq demişdir: "Azərbaycan xalqı öz kökünə, tarixinə, dilinə və ənənələrinə olduqca bağlı bir xalqdır. Mən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibətilə bu ili "Nizami Gəncəvi ili" elan etmişəm. XII əsrdə Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində təbliğ etdiyi sülh, ədalət, humanizm, azadlıq və bərabərlik kimi ideal və dəyərlər BMT-nin təşviq və müdafiə etdiyi prinsiplərə üst-üstə düşür".

Prezident İlham Əliyev 2022-ci il martın 9-da X Qlobal Bakı Forumunun açılış mərasimində isə fikrini belə ifadə edir: "Nizami Gəncəvi doğma Gəncə şəhərində dünyaya gəldibi, orada yazıb-yaradıbi və orada da dəfn olunub. Onun müdrikiyi və istedadı Azərbaycan xalqının müdrikiyinin və istedadının təzahürüdür".

Beləliklə, dünya nizamişünaslarının və digər mütəxəssislərin araşdırılmasının hərtərəfli təhlili, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin filoloji və bədii tərcümələrinin diqqətlə öyrənilməsi əsasında bu elmi qənaətlərə gəlmək olar:

- "Nizami" (nəzmə çəkən, nizama salan) təxəllüsü və "Gəncəvi" nisbəsi (doğulduğu yer) ilə dünya məşhurluğu qazanan şair İlyas Yusif oğlu Gəncəli Azərbaycan türk şairidir;

- Nizami Gəncəvi orta əsrlərin ədəbi ənənələrinə və dövrün tələblərinə görə əsərlərini əsasən fars dilində yazmağa məcbur olsa da, bədii tefəkkürü, düşüncə tərz, ifadə üslubu ilə Azərbaycan ədəbiyyatının klassikidir (özünün müəyyən ifadələrindən aydın olur ki, o, türk dilində ən azı divan müəllifi olmuşdur və bu divanın tapılacağı ehtimalı gündəlikdədir);

- Nizami sağlığında özünün "Pənc gənc" ("Beş xəzinə"), sonralar isə katiblərin və təzkirəçilərin "Xəmsə" ("Beşlik") adlandırdıqları dastanların hər

birində türk adını itfixarla çəkir, özünün yeddi arxa dönəninin türk olduğunu söyləyir, dünyada ən üstün keyfiyyətlərin türklükdə cəmləşdiyini vurğulayır;

- Nizami Gəncəvi doğma vətəninə qəlbən bağlı olan, ana yurdunu əsl övlad məhəbbəti ilə sevən, yeri gəldikcə əsərlərində onu tərənnüm edən vətəndaş şairdir. Onun Məhin Banu, Şirin, Nüşabə, Fitnə və s. kimi qadın qəhrəmanları Azərbaycan diyarının qeyrətli, namuslu, mərd qızları olaraq öz türklükləri ilə hər zaman qürur duyur, dünyagörüşlərində, davranışlarında, danışdıqlarında türk millətinin şərəfini uca tuturlar. Şair hətta ərəb (Leyli, Məcnun), fars (...), yunan (İskəndər), hind (...), slavyan (...), Çin (...) xalqlarını təmsil edən obrazlarının müsbət xüsusiyyətlərini də türklüyə bənzətməklə tərifləyir, bənzərsiz məcazlar yaradır;

- Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, Şərq və dünya ədəbiyyatının korifeylərindən biridir. Nizami Gəncəvi milli olduğu qədər bəşəri, bəşəri olduğu qədər milli şairdir.

Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin bəzi nəşrləri

Filoloji tərcümələr

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi / Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət Rüstəm Əliyevindir; Girişin müəllifi Həmid Araslı; Redaktorları Vəqif Aslanov, Əziz Mirəhmədov; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm, 1981. – 248 s.

2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin / Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Həmid Məmmədşadənindir; Müqəddimənin müəllifi Həmid Araslı; Redaktorları Tahir Məhərrəmov, Əhmədağa Əhmədov; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm, 1981. – 376 s.

3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun / Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Mübariz Əlizadəndir; Ön sözün müəllifi Mirzə İbrahimov; Redaktoru Rəhim Sultanov; Çapa hazırlayanı Ə. Hüseynov; Rəyçi Tahir Məhərrəmov; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm, 1981. – 292 s.

4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Rüstəm Əliyevindir; Ön sözün müəllifi Məmməd Arif; Elmi redaktor Əhmədağa Əhmədov; Rəyçi Tahir Məhərrəmov; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm, 1983. – 248 s.

5. Nizami, Gəncəvi. İsgəndərnamə. Şərəfnamə / Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Qəzənfər Əliyevindir; Müqəddimənin müəllifi Yevgeni Bertels; Redaktoru Həmid Məmmədşadə; rəyçi Rəhim Sultanov; lqbalnamə / Filoloji tərcümə Vəqif Aslanovundur; Müqəddimənin müəllifi Zümrüd Quluzadə; izahlar Zümrüd Quluzadənin və Vəqif Aslanovundur; Redaktoru Əhməd Əminadə; Rəyçi Əkrəm Cəfər; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm, 1983. – 652 s.

6. Nizami Gəncəvi. *Lirika / Filoloji tərcümə, şərhlər və qeydlər Mubəriz Əlizadəninidir.* – Bakı: Elm, 1983. – 214 s.

Bədii tərcümələr

7. Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi / Fars dilindən tərcümə edənlər Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu; Ön sözün, izahların müəllifi və elmi redaktoru Rüstəm Əliyev.* – Bakı: Yazıçı, 1981. – 196 s.

8. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin / Tərcümə edən Rəsul Rza; Ön sözün müəllifi Həmid Araslı; İzahların müəllifi Məmmədəğa Sultanov; Elmi redaktoru Həmid Məmmədada.* – Bakı: Yazıçı, 1982. – 402 s.

9. Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun / Tərcümə edən Səməd Vurğun; Ön sözün müəllifi Mirzə İbrahimov; İzahların müəllifi Mubəriz Əlizadə; Elmi redaktorları Mirzə İbrahimov və Məmmədəğa Sultanov.* – Bakı: Yazıçı, 1982. – 304 s.

10. Nizami Gəncəvi. *Yeddi gözəl / Tərcümə edən Məmməd Rahim; Ön sözün, izahların müəllifi və elmi redaktoru Rüstəm Əliyev.* – Bakı: Yazıçı, 1983. – 356 s.

11. Nizami Gəncəvi. *İskəndərnamə Şərəfnamə / Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq; İzahlar Əkrəm Cəfəridir; Ön sözün müəllifi və elmi redaktoru Qəzənfər Əliyev; İqbalnamə / Fars dilindən tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə; İzahlar Əkrəm Cəfəridir; Ön sözün müəllifi Zümrüd Quluzadə; Elmi redaktorları Zümrüd Quluzadə və Vaqif Aslanov.* – Bakı: Yazıçı, 1982. – 690 s.

17. Nizami, Gəncəvi. *Xəmsə (Sirlər xəzinəsi / tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk; s.5-124; Xosrov və Şirin / tərcümə edən Rəsul Rza; s.125-292; Leyli və Məcnun / tərcümə edən Səməd Vurğun; s.293-416; Yeddi gözəl / tərcümə edən Məmməd Rahim; s.417-562; İskəndərnamə (Şərəfnamə / tərcümə edən Abdulla Şaiq; s.563-738; İqbalnamə / tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə; s.739-839).* – Bakı: Elm, 2021. – 840 s.

ƏDƏBİYYAT

a) Rəsmi sənədlər

1. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: 23 dekabr 2011 / URL: <https://president.az/az/articles/view/3896/print>

2. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: 05 yanvar 2021 / URL: <https://president.az/az/articles/view/49904>

c) Bibliografik göstəricilər

3. Nizami Gəncəvi: *Bibliografiya / Tərtibçilər Metanət İbrahimova, Gülbahar Misirova; İxtisas redaktoru və buraxılışa məsul Kərim Təhrov; Redaktoru M.Vəliyeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.* – Bakı, 2012. – 632 s. URL: http://anl.az/download/ng_b_2012.pdf

4. Nizami Gəncəvi (Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif): *Bibliografiya / Tərtibçi və elmi redaktor Kərim Təhrov; Ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli; Redaktor Lamiyə Miryaqubova; Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.* – Bakı, 2021. – 808 s.

d) Elmi-nəzəri nəşrlər

5. Abbasov, Əli. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması / Redaktoru Həmid Araslı. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1966. – 200 s.

6. Araslı, Həmid. Şairin həyatı / Redaktoru Y.Məmmədov. – Bakı: Gənclik, – 1967. – 188 s.

7. Araslı, Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı / Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri: (Seçilmiş əsərləri). Bakı, 1998. – S. 118-138.

8. Arzumanlı, Vaqif. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti: Monoqrafiya / Redaktoru Teymur Əhmədov. – Bakı: "Elm" nəşriyyatı; "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 1997. – 184 s.

9. Aslan, Knyaz / Knyaz Aslan. Nizami Gəncəvi və orta əsrlərdə Şərq kitab mədəniyyəti ənənələri // Kitabşünaslıq və Redaktor Sənəti: Elmi-nəzəri jurnal, (Bakı Dövlət Universiteti). – 2021. – №1 (12). – S.5-26.

10. Aslan, Knyaz. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan əlyazma kitab sənəti // "Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri" XII Beynəlxalq elmi konfransın materialları (Bakı Slavyan Universiteti, 30 aprel 2021-ci il). – Bakı: Mütərcim, 2021. – S.84-86.

11. Aslan, Knyaz. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeması ədəbi və tarixi mənbə kimi: Məruzə ("Nizami Gəncəvinin əsərləri Azərbaycan xalqının etnogenezisinin Qafqaz və türk dünyasında öyrənilməsində ədəbi və tarixi mənbə kimi" mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans (Bakı, Azərbaycan Universiteti, 7 may 2021-ci il): Əsərlər. – Bakı, 2021. – S.19-21.

12. Aslan, Knyaz. Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin ilk əlyazma nüsxələri // International Conference: The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi and eastern-western literary-cultural heritage. December 23-24, 2021, Baku State University, Baku, Azerbaijan. Book of Abstracts. – Baku: Baku State University, 2022. – p. 55-56.

13. Aslan, Knyaz. Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin ilk əlyazma nüsxələri // // International Conference: The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi and eastern-western literary-cultural heritage. December 23-24, 2021, Baku State University, Baku, Azerbaijan. Article Book. – Baku: Baku State University, 2022. – p. 122-132.

14. Aslan, Knyaz. Nizami Gəncəvi yubileyləri dövrün ictimai-siyasi və elmi-mədəni kontekstində / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya fəaliyyətinin inkişaf meyilləri" mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları (Bakı Dövlət Universiteti, 07 may 2021). – Bakı, 2021. – S. 96-111.

15. Aslan, Knyaz. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnəmə" poemasında kitabın və mütəlləlinin dəyəri // "Tarixdə şəxsiyyət" adlı XIV Beynəlxalq Elmi Simpoziumu (Ankara, Türkiyə, 26 may 2021-ci il). – Əsərlər toplusu. – 2021. – S. 52-56.
16. Aslan, Knyaz. Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin əlyazmaları Şərq kitab mədəniyyəti kontekstində // "Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər" adlı XV Beynəlxalq Elmi Simpozium (Qafqaz Universiteti, ELGER Beynəlxalq Elm və Təhsil Mərkəzi: Qars, Türkiyə – Tehran, İran, 26 iyun 2021-ci il). – Əsərlər toplusu. – 2021. – S. 52-56.
17. Aslan, Knyaz. Türkün özü, türkün sözü, türkün izi Nizami Gəncəvinin həyatında və ədəbi irsində // "Türk dünyasının keçmişi və gələcəyi" adlı XVIII Beynəlxalq Elmi Simpoziumu (Nur-Sultan, Qazaxıstan, 25 sentyabr 2021-ci il). – 2021. – S. 31-36.
18. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. C.1. Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960. – 592 s.
19. Bakıxanov, Abbasqulu ağa. Gülüstani-İrəm. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1951. – 256 s.
20. Bəqdeli, Qulamhüseyn. Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu / Redaktor M. Quluzadə. – Bakı: Elm, 1970. – 372 s.
21. Bertels, Yevgeni. Böyük Azərbaycan şairi Nizami: epoxası, həyatı, yaradıcılığı / Çevirəni Z. Abdullayev; Redaktoru Arif Dadaşzadə. – Bakı: Elm, 1940. – 146 s.
22. Əliyev, Qəzənfər. "Xosrov və Şirin" dastanının ilk mənbələri məsələsinə dair // Ədəbiyyat məcmuəsi: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XIII cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958. – S. 131-140.
23. Əliyev, Rüstəm. Nizami Gəncəvi / Rus dilindən tərcümə edən Tehran Vəliyev; Redaktoru Zahid Balayev. – Bakı: Yazıçı, 1983. – 380 s. (Mətn Azərbaycan, rus, fars, ingilis, fransız, alman, ərəb dillərində).
24. Əliyev, Rüstəm. Nizami Gəncəvi: Qısa bibliografik məlumat (Nizami Gəncəvinin 840 illiyinə) / Redaktoru Ziya Bünyadov. – Bakı: Yazıçı, 1991. – 112 s.
25. Həbibbəyli, İsa. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında söz / Nizami Gəncəvi: Bibliografiya. – Bakı, 2021. – S. 24-37.
26. Kərimli, Teymur. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri / Nizami Gəncəvi: Bibliografiya. – Bakı, 2012. – S. 8-31.
27. Köçəri, Fındın bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə: C.1 / Tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlərin müəllifi Rəqiyə Qənberqızı; Redaktorları Əziz Məhmədov, Bəkir Nəbiyev. – Bakı: Avrasiya Press, 2005. – 560 s.
28. Nəcəfzadə, Əzizağa. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamşünaslığında: Monoqrafiya / Baş elmi məsləhətçi və ön sözün müəllifi Nüşabə Araslı; Elmi redaktoru Ə. Bağırov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 224 s.
29. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. Azərbaycan şairi Nizami. – Bakı: Çıraq, 2008. – 412 s.

30. Rüstəmov, Azadə. Nizami Gəncəvi (Həyatı və sənəti) / Redaktoru Mirzə İbrahimov. – Bakı: Elm, 1979. – 212 s.
31. Səfərlil, Əliyar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). – Bakı, 2008. – 695 s.
32. Vurğun, Səməd. Əsərləri. Altı cildə. Beşinci cild (Məqalə, məruzə, nitq, təbrik və oçerklər (1925-1946-cı illər) / Tərtib və izahlar Kamal Talıbzadə, Əliheydər Hüseynov və Safurə Hüseynovanındır; Redaktoru Kamal Talıbzadə. – Bakı: Elm, 1972. – 428 s.
- e) Rus dilində**
33. Академик Б.Б. Пиотровский. В годы войны (Статьи и очерки). – Москва: Наука, 1985. – С. 5-58 / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Алиев,_Газанфар
34. Алиев, Газанфар. Академик А.Е. Крымский и его сочинение «Низами и его современники»: Вступительная статья. – Баку: Элм, 1981. – С. 5-20.
35. Анчабадзе Г.З. Краткий исторический очерк. Вайнахи / Редактор: Н.В. Гелашвили; Текст, картосхемы Г.З. Анчабадзе. – Тбилиси 2001 / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Алиев,_Газанфар
36. Аслан, Князь / Князь Аслан. Рукописные книги гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви в восточных книжных сокровищах: Научная статья (с.38-47) / Высшая школа: научные исследования. Материалы Межвузовского международного конгресса (г. Москва, 5 августа 2021 г.). – Москва: Издательство Инфинити, 2021. – 133 с.
37. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви (К 840 летию Низами Гянджеви) / Составитель, автор предисловия и редактор Рустам Алиев. – Баку: Язычы, 1981. – 436 с.
38. Кампания по приданию Низами статуса национального азербайджанского поэта / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Алиев,_Газанфар
39. Крымский А.Е. Низами и его современники (К 840-летию Низами Гянджеви) / Вступительная статья Газанфара Алиева; Редакторы Зия Буниятов, Газанфар Алиев]. – Баку: Элм, 1981. – 488 с.
40. Культура народов Закавказья в эпоху феодализма. Академия Наук СССР. Институт Истории. – Москва: Издательство «Наука», – 1966. / URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/I/Institut_istorii_AN_SSSR/IIAN.html
41. Низами Гянджеви / URL: <https://bse.sci-lib.com/article081658.html>
42. Низами Гянджеви (Материал из Википедии — свободной энциклопедии) / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/cite_ref-Nizami_az5_188-0
43. Первый Всесоюзный съезд советских писателей: Стенографический отчет. – Москва: Художественная литература, 1934. 722 с. / URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006511623/
44. Тухонов, Николай. Низами. — Правда. 22.09.1947, № 250 / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Алиев,_Газанфар
45. Участники Первого съезда советских писателей с решающим голосом / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Алиев,_Газанфар

46. Фадеев А.А. Речь товарища А.А. Фадеева // Бакинский рабочий. – 1947. – 23 сентября. – № 187 / URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

ə) Elektron resurslar

47. AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli: "Nizami Gəncəvi dünya şöhrəti Azərbaycan şairidir" / URL: <https://science.gov.az/az/news/open/354-15.01.2014>.

48. Borusoy, Ənvər. Nizami Gəncəviyə qarşı köhnə ənənə ilə yeni təxribat / URL: <https://xudaferin.eu/nizami-gncviy-qarsi-kohn-nn-il-yeni-txribat.html> - 02.11.2017.

49. Cəfərov, Nizami. "Sirlər xəzinəsi"nin Türk dünyası / URL: <https://525.az/news/170714-sirlar-xezinesinin-turk-dunyasi-nizami-ceferovun-arasdirmasi-24.06.2021>.

50. Cəfərov, Nizami. "Xosrov və Şirin"in türk dünyası – Araşdırma / URL: <https://525.az/news/171320-xosrov-ve-sirinin-turk-dunyasi-arasdirma-05.07.2021>.

51. Cəfərov, Nizami. "Leyli və Məcnun"un türk dünyası – Araşdırma / URL: <https://525.az/news/172747-leyli-ve-mecnunun-turk-dunyasi-arasdirma-26.07.2021>.

52. Cəfərov, Nizami. "Yeddi gözəl"in türk dünyası – Araşdırma / URL: <https://525.az/news/172899-yeddi-gozelin-turk-dunyasi-arasdirma-28.07.2021>.

53. Cəfərov, Nizami. "İskəndərnamə"nin türk dünyası / URL: <https://525.az/news/182909-iskendernamenin-turk-dunyasi-nizami-ceferov-yazir-25.12.2021>.

54. Ələkbərov, Faiq. Nizami Gəncəvinin irsində Türklük və İslam / URL: <https://iskrafakt.wordpress.com/2012/11/24/-24.11.2012>.

55. Məmməd, Tahirə. Nizami yaradıcılığında türkçülük və qadın obrazları / URL: <http://ikisahil.com/post/202274-nizami-yaradiciliqinda-turkchuluk-ve-qadin-obrazlari-04.03.2021>.

56. Nizami Gəncəvinin milli kimliyi öz əsərlərində: BDU-nun Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının müdiri, dosent Knyaz Aslan məruzəsi haqqında / URL: <https://azertag.az/xeber/Nizami-Gencevinin-milli-kimliyi-oz-eserlerinde-elmi-muh-azire-2550716-30.03.2023>

Naila Müzəffər qızı Mehraliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi
Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

XALQ ŞAİRİ CABİR NOVRUZUN ƏSƏRLƏRİNİN NƏŞR TARİXİ

Xülasə: Məqalədə müasir poeziyamızın dəyərli nümayəndələrindən biri olan Xalq şairi Cabir Novruzun poeziyasından və əsərlərinin nəşr tarixindən bəhs olunur. Sənətkarın qələmə aldığı əsərlərin nəşri vəziyyətinə burada xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Xalq şairi, Cabir Novruz, poeziya, linka, nəşr tarixi, şeirlər toplusu.

Naila Muzaffar gizi Mehraliyeva

Date of publication of the works of the national poet Jabir Novruz

Abstract: The article talks about the poetry of our great poet Jabir Novruz, who is one of the most valuable figures of our modern poetry, and the publication history of his works. The publication status of the works written by the folk poet has been highlighted.

Key words: national poet, Jabir Nowruz, writer, publication, poetry, lyrics, history of publication, poetry collection.

Наиля Музаффар кызы Мехралиева

Дата публикации произведений народного поэта Джабира Новруза

Резюме: В статье рассказывается о поэзии нашего великого поэта Джабира Новруза, являющегося одной из ценнейших фигур нашей современной поэзии, и истории публикации его произведений. В частности, отмечен статус публикации произведений народного поэта.

Ключевые слова: народный поэт, Джабир Новруз, публикация, поэзия, лирика, история публикации, сборник стихов.